

Мікалай Гарбачык

Брэст

**Семантычнае поле «назвы асоб, звязаных
з апрацоўкай дрэва і вырабам з яго прадметаў»
у старабеларускай мове**

Агульнае значэнне поля распадаецца на тры значэнні. Кожнае з гэтых значэнняў утварае самастойнае семантычнае мікраполе (СМ).

Семантычнае мікраполе „назвы асоб, якія займаюцца тонкай і дэталёвай апрацоўкай драўніны і вырабам з яе прадметаў” прадстаўлена элементамі столяръ, ложовникъ, скрынникъ, шиндельникъ, кгонтаръ. Цэнтральнай назвай СМ выступае *Nomina agentis* столяръ „майстар па тонкай і дэталёвай апрацоўцы драўніны і вырабах з яе прадметаў”, якая найбольш агульна выражае значэнне поля. Лексема столяръ (столаръ, столгаръ) паводле паходжання з’яўляецца праславянскай (**stol’argъ*, вытворная ад *stolъ*). Асобныя даследчыкі¹ адносяць яе да запазычанняў з польскай мовы. Аднак назва ўласціва і паўднёваславянскім мовам (балг. *столар*, макед. *столáр*, с.-х. *сто́лар*), што дазваляе яе рэканструяваць як праславянскую **stol’argъ* (<**stolъ*). Назва столяръ адзначаецца ўжо ў „Александрыі” XV стагоддзя, калі ўплыў польскай мовы на беларускую быў нязначным: алеѡа^Ндeръ ... приказа^Л возва^Т да себе столгаро^В и каза^Л столець велм^И дивны^С справи^Т... /Алекс. XV, 126/. У старабеларускай мове слова столяръ абазначала майстра па вырабу рам, сталоў, лаваў,

¹ А. М. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972, с. 308; А. М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст.*, Мінск 1980, с. 90; Л. А. Булаховский, *Деэтимологизация в русском языке*, [у:] *Труды Ин-та русского языка*, Москва-Ленинград 1949, т. 1, с. 158.

цапоў, шафаў і пад.: Никифору столяру на рамы задатку зол. пять /ИЮМ, I, 176, 1681/; столяру за направу потуремного стола... /ИЮМ, II, 159, 1684/; столяру за роботу лавок на кганкахъ... /ИЮМ, I, 125, 1684/; дали столяру Васку Семеновичу за поправки шафы въ судовой светлицы... /ИЮМ, X, 138, 1695/. Такое шырокае значэнне лексема столяръ набывае ў працэсе гістарычнага развіцця. Спачатку сталяром называўся майстар, які вырабляў сталы, затым – майстар, які вырабляў сталы і іншыя прадметы. Адбылася дээтымалагізацыя назвы, паколькі значэнне слова перастае звязвацца з утваральнай асновай стол².

Іншыя элементы СМ (ложовникъ, скрынникъ, гробовникъ, шиндельникъ, кгонтаръ) выступаюць відавымі, дыферэнцыйнымі назвамі, якія абазначаюць майстра па вырабу пэўнага прадмета.

Лексема ложовникъ „майстар па вырабу ложаў для ружжаў”, вытворная ад праслав. *ložъ /ЭССЯ, VI, 128/, зафіксавана ў старабеларускіх помніках першай паловы XVII ст.: завели есмо на побудоване тые помененые мѣшканья... другимъ бокомъ предъ улицу одъ дому Якуба ложовника /Арх. зб., VI, 196, 1612/; ...жаловаль слуга ... на Мартина Жомонича на мещанина и ложовника Виленского о томъ, ижъ... /АВК, XX, 326, 1638/. Назва ложовникъ з’яўляецца ўласнабеларускім лексічным ўтварэннем, параўн. ст.-руск. ложникъ „рамеснік, які вырабляў ложы для ружжаў” /СРЯ, VIII, 274/.

Лексема скрынникъ, скринникъ, скринникъ з’яўляецца ўсходнеславянскай намінацыяй, якая была ўтворана ад ст.-польск. skrzynia /ССт, VIII, 261/; ст.-укр. цкрынникъ³.

У старопольскай мове зафіксавана назва з суф. – arz – skrzyniarz /ССт, VIII, 261/. Лексема скрынникъ у сэнсе „майстар па вырабу скрынак” адзначаецца ў помніках старабеларускай пісьменнасці XVI ст.: ремесники места Полоцкого,... тесли, мурали, дряголи, столяри, то есть скрынники и всякого ремесла... /ПГ, III, №306, 57, 1509/; и бондоръ оставивши Касюту на сознанье тыхъ двухъ скрынниковъ призолилъ /АВК, XVII, 347, 1541/.

Лексема гробовникъ, гробовъникъ „майстар, які вырабляў труны”, вытворная ад гробъ < праслав. *grobъ /ЭССЯ, VII, 133/, адзначаецца ў помніках старабеларускай пісьменнасці XVI-XVII стст.:

² Л. А. Булаховский, *Дээтимологізацыя в русском языке*, с. 158.

³ *Памятки україньско-руської мови і літератури*, Львів 1912, т. XVII, с. 122.

кгда гробовникъ коло него жартовал в Лобасни видел, нижли тое шкоды не был свѣдом /ИЮМ, XXX, 140, 1577/; за труну умерлой убогой белоглове на рынку Андрею гробовънику заплатили золотыхъ пять /ИЮМ, IV, 171, 1686/. Назва гробовникъ адзначаецца таксама і ў помніках старапольскай мовы XVI ст. /grobownik – SP XVI, VIII, 126/. Слова гробовникъ можна лічыць, відаць, беларуска-польскім паралельным утварэннем (параўн. ст.-руск. гробовщик – СРЯ, IV, 138).

Лексемы шиндельникъ и кгонтаръ выступалі ў старабеларускай мове сінанімічнымі назвамі, якія былі запазычаны з польскай мовы.

Слова шиндельникъ „майстар, які вырабляў гонту (шиндель)” < польск. szynдельник /SW, VI, 704/, вытворнае ад szyn del < ням. Schindel /BrSE, 561/: шиндельникъ а муковозъ /ABK, XVII, 5, 1539/; ...а выдаць на то трехъ светковъ – подданныхъ господарьскихъ: Яна угольника, а Матея шиндельника, а Петра шиндельника тежъ /ABK, XVII, 174, 1540/.

Кгонтаръ „майстар, які вырабляў гонту” < ст.-польск. gontarz /SP, XVII, VIII, 236/, вытворная ад gont /SSt, III, 281/ < с.-в.-ням. gant /SiSE, I, 318/: На кгонтары замковы...і(з), вольныхъ /РКЭ, 92/.

Семантычнае мікраполе „назвы асоб, якія займаюцца разьбой па дрэве” ў старабеларускай мове ўключае лексемы шницаръ, токаръ, сливатель. Назвы шницаръ (сницаръ) и токаръ, якія выступаюць рознымі паводле этымалогіі, з’яўляюцца найбольш часта ўжывальнымі ў помніках старабеларускай пісьменнасці.

Лексема шницаръ, сницаръ „майстар, які займаецца разьбой па дрэве” < ст.-польск. sznycarz, snycar⁴ < с.-в.-ням. snitzaere, ням. Schnit-zer /SWOR, 611/ адзначаецца ў беларускіх помніках XVII ст.: А гакъ злотникъ и шницаръ, рисуочи мису ѿдчасти оукрываетъ звѣрота которы^х рисуе^{ть}... /Мак., 170/; сницарю, за две дощечки на шалки малые, до важницы дали... /ИЮМ, XIII, 50, 1699/.

Назва токаръ „майстар, які займаецца тачэннем з дрэва прадметаў” з’яўляецца агульнаславянскай (*tokarъ, вытворная ад дзеяслова *točiti – Цыг., 481). Яна засведчана ў помніках дзелавога жанру XVI-XVIII стст.: гончары, токары, шкляры, пекары... /АЗР, III, 91, 1557/; за пару палокъ точоныхъ до того бубна, Веремею, токарю дали осм... /ИЮМ, X, 60, 1695/.

⁴ А. М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст.*, с. 89.

Лексема сливатель „разьбяр”, вытворная ад царк.-слав. сливать, адзначаецца толькі ў Ф. Скарыны: онже внегда вз^о л^ъ ѿ^т нихъ, вчинил зразъ **а**ко чина^лть и сливатели /Скар. КІ, 606/.

Лексема древоделатель „дрэваапрацоўшчык” < царк.-слав. древоделатель /Дзяч., I, 154/: тии же выдавали муралемъ и древоделателемъ елико было потр^ѣба ко оправе храму божи^а /Скар. ЧП, 2106/. Слова прадстаўлена ў двух значэннях – „дрэваапрацоўшчык” /ГСБМ, IX, 71/ і „разьбяр” (СМС, I, 168). цяжасць вызначэння дэфініцыі заключаецца ў тым, што назва засведчана толькі ў „Чэці” Ф. Скарыны, і кантэкстная апазіцыя не дазваляе дакладна вызначыць сему. Ёсць больш падстаў лічыць, што гэта слова ўжывалася і ў больш шырокім значэнні „дрэваапрацоўшчык”, паколькі яно мела тое ж значэнне ў царкоўнаславянскай і старарускай мовах /Дзяч., I, 154; СРЯ, IV, 353/.

Назвы древоделатель і сливатель адзначаюцца толькі ў выданнях Ф. Скарыны, што дазваляе гаварыць пра кніжны характар выкарыстання царкоўнаславянізмаў.

СМ „назвы асоб, якія займаюцца вырабам з дрэва гужавых сродкаў перамяшчэння” прадстаўлена ў старабеларускай мове лексемамі колесникъ, стельмахъ, колод^ѣй, санникъ. Семантычным інварыянтам, які аб’ядноўвае канстытуенты мікраполя, з’яўляецца сема „той, хто вырабляе з дрэва сродкі перамяшчэння”.

У старабеларускай мове адной з найбольш часта ўжывальных назваў з’яўляецца лексема колесникъ (калесникъ) „майстар па вырабу і рамонту колаў” (праслав. *kolěsъnikъ – ЭССЯ, X, 128), засведчаная пераважна ў помніках дзелавага жанру XVI-XVIII стст. Метадам кампанентнага аналізу былі выяўлены наступныя семантычныя кампаненты „той, хто вырабляе колы”, „той, хто рамантуе колы”, якія выразна рэпрэзентуюцца ў кантэкстнай апазіцыі лексемы: до тыхъ же колясь змовили Артема Бесихина колесника поробить колъ шесть звѣнчатыхъ /ИЮМ, VIII, 68, 1691/; подъ тую жъ гармату колеснику, Бедышову сыну за ось, што подправиль, дали ему золотый /ИЮМ, VI, 54, 1689/; ...колеснику за розворачевання колъ 10 вос. /ИЮМ, XXI, 40, 1711/. У канцы XVII ст. лексема колесникъ набывае дадатковую сему „той, хто вырабляе драўляную частку”: Колеснику Бядышу за направу колясы и за две оси новыхъ, за стройню и за пригалавашку /ИЮМ, II, 145, 1668/.

Лексема колод^ѣй (аг.-слав. *kolodějъ, вытворная ад *kolo і асновы *dějъ, *dējati – ЭССЯ, X, 145) „майстар па вырабу і рамонту колаў”, мела ў старабеларускай мове вузкую часавую і прастора-

вую лакалізацыю: ремесники всякого ремесла... то есть, тесли, ковали, слесари, колодѣи, бондары... /АЗР, III, 88, 1557/. Назвы колодѣи і колесникъ, якія маюць адно і тое ж лексічнае значэнне, семантычна звязаны адносінамі роўнасці (нулявой апазіцыяй).

Лексема стельмахъ, стальмахъ, столмахъ „майстар па вырабу і рамонту драўлянай часткі экіпажа” < ст.-польск. stelmach, stal-mach⁵ /XV ст./ < ням. Stellmacher /BrSE, 512/ была запазычана старабеларускай мовай з нямецкай мовы праз пасрэдніцтва польскай у другой палове XVI ст. Асобныя даследчыкі старабеларускай мовы даюць дэфініцыю гэтага слова больш шырока – „калеснік”⁶, а таксама „сталяр, вазоўнік, каляснік”⁷, што прыводзіць да неразмежавання лексічнага значэння слоў колесникъ і стельмахъ. Метадам кампанентнага аналізу быў выяўлены семны склад семемы „стельмахъ”: „той, хто вырабляе драўляную частку экіпажа” і „той, хто рамантуе драўляную частку экіпажа”: За направу колясь сталмаху дано зол. три /ИЮМ, I, 250, 1682/; стелмаху за розверчене тыхъ колясь дали... /ИЮМ, VIII, 91, 1691/. Аднак ужо ў канцы XVII ст. лексема стелмахъ набывае дадатковую сему „сталяр”, якая выяўляецца ў кантэкстнай апазіцыі слова: Яску стелмаху за робене локганъ и иныхъ дробязкговъ, дали осм сорокъ /ИЮМ, VI, 131, 1689/.

Лексема санникъ „майстар па вырабу і рамонту саней” з’яўляецца ўсходнеславянскай назвай, вытворнай ад *sanі; ст.-укр. санникъ⁸. Нам вядома толькі два ўжыванні назвы ў помніках старабеларускай пісьменнасці: ... и при мне сторону мою збили, на имя Наумъца, санника... /АВК, XVII, 172, 1540/; поведиль передомно(ю) подданный... санникъ ижъ... /АВК, XVII, 307, 1541/.

Назвы санникъ, стелмахъ і колесникъ (колодѣи) семантычна звязаны інтэгральнай семай „той, хто вырабляе гужавыя сродкі перамяшчэння”, аднак адрозніваюцца дыферэнцыйнымі семамі (гл. табліцу 1).

⁵ А. М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст.*, с. 89.

⁶ Тамсама, с. 89; А. М. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, с. 308.

⁷ Тамсама, с. 107.

⁸ *Памятки українсько-руської мови і літератури*, с. 122.

Табліца 1. Іерархія сем СМ „назвы асоб, якія займаюцца займаюцца вырабам з дрэва гужавых сродкаў перамяшчэння”

№ п/п	Сема	Лексема			
		Колеснікъ	Колодъѣй	Стельмахъ	Саннікъ
1	„той, хто вырабляе гужавыя сродкі перамяшчэння”	+	+	+	+
2	„той, хто вырабляе колы”	+	+	–	–
3	„той, хто рамантуе колы”	+	+	–	–
4	„той, хто вырабляе драўляную частку”	–	–	+	–
5	„той, хто рамантуе драўляную частку”	–	–	+	–
6	„той, хто вырабляе сані”	–	–	–	+
7	„той, хто рамантуе сані”	–	–	–	+

Такім чынам, СП „назвы асоб, звязаных з апрацоўкай дрэва і вырабам з яго прадметаў”, якое прадстаўлена ў старабеларускай мове трыма СМ, сфарміравалася яшчэ ў праславянскі перыяд, пра што сведчаць праславянскія *Nomina agentis*. Значна папоўніліся СМ у старабеларускай мове за кошт запазычанняў, пераважна з нямецкай мовы, праз пасрэдніцтва старапольскай. Канстытуенты семантычнага мікраполя аб’яднаны інтэгральнай і дыферэнцыйнай семай.

Спіс умоўных скарачэнняў

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов. – Вильна, 1865-1915. – Т. I-XXXIX; АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб, 1846-1853. – Т. I-V; Алекс. – Алескандрыя пачатку XVII ст. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі Ф. XVII. 5, лл. 1-456.; ГСБМ –

Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Т.9. – Мінск, 1989; Дзяч. – Дзяченко Г. Полный церковнославянский словарь. – М, 1899; ИЮМ – Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской. – Витебск, 1871-1906. – Вып. I-XXXII; Мак. – Духовныи беседы святого отца нашего Макарія пустельника египетского... (Вільня, 1627); ПГ – Полоцкие грамоты XIII – начала XIV вв. /Сост. А. Л. Хорошкевич – М, 1978-1980. – Вып. II-III; РКЭ – Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 г. королевским ревизором Л. Сапегою. – Вильна, 1874; Скар. КІ – Книга Іёва; ЧЦ – Чацвёртая книга царстваў; СМС – Слоўнік мовы Скарыны: у 2-х т. /Склад. У. В. Анічэнка. – Вып. II. – Мінск, 1977; СРЯ – Словарь русского языка XI-XVII вв. – Вып. I-XVII. – М; 1975-1991; Цыг. – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка – Киев, 1970; ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – Вып. I-XXVII. – М., Наука, 1974-1990.

BrSE – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957; SP XVI – Słownik polszczyzny XVI wieku. – T. I-X. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1966-1976; SSt – Słownik staropolski – T. I-IX. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1933-1984; SWOR – Słownik wyrazów obcych. – Wyd. 9. – Warszawa, 1963.

S U M M A R Y

Semantic field of names connected with working of wood and producing wooden items in Old Russian of the 14th-18th centuries from the perspective of their lexical semantics and etymology. Factors which influence the process of formation and development of semantic field are presented.

The research is carried through semantic field method and through complex analysis.